

Ujvári Hedvig

„Az Ön iránti érzéseim soha nem változnak”

Max Nordau és Kiss József szakmai-baráti kapcsolata
újságírói pályafutásuk kezdetén

Bevezetés, problémafelvetés

A címbeli idézet a 65 éves, immár 34 éve Párizsban élő író, újságíró, kultúrkritikus, politikus Max Nordau (Pest, 1849 – Párizs, 1923) egy 1914-ben, Kiss Józsefhez írt leveléből származik.¹ Kapcsolatuk, mely az 1860-as évek közepétől datálódik, majd egy évtized múlva merőben más irányt vett, a földrajzi távolság ellenére életük végéig fennmaradt. Levelezésüket, illetve Nordau Kiss műveiről alkotott véleményét mindvégig átszövi az elismerés, méltatás és tisztelet. Ady Endre, aki nem különösebben kedvelte Nordaut, maga is felfigyelt Nordau Kiss iránti nagyrabecsülésére. Emlékei szerint egyszer, amikor Párizsban találkoztak, „ott volt asztalán nyitva és megjelezve Kiss József könyve. És kérdezte, hogy bús-e, víg-e, tud-e még dalolni az ő nagy barátja? Egyszerre másnak láttam Nordaut, aki talán magyarul is csak Kiss Józsefért nem felejtett el.”²

Nordau legrészletesebben egy, a *Pester Lloyd*-ban közreadott feuilletonban vall a Kiss Józsefhez fűződő kapcsolatáról:

Ő számomra nem irodalom, ezen túlmenően nem is egyszerűen a szülőfölddel kapcsolatos emlék, amelyet 34 évvel ezelőtt láttam utoljára. Sokkal inkább a korai ifjúságomhoz kapcsolódik. Ő egy darabja ennek. Ha rá gondolok, felelevenednek ezek az ifjúkori évek. Tizenhat éves voltam, amikor megismertem. Az akkori huszonkét éves ember számomra nesztornak tűnt. Hat év korkülönbség a kamaszkort éppen csak elhagyó ember számára egy szinte beláthatatlan időszakot jelent. A kor előrehaladtával természetesen eltolódnak a perspektívák, és ma a köztünk lévő különbség alig tűnik egy arasznyinak. Erős rokonszenvet éreztünk egymás iránt. A költészet révén kommunikáltunk. Ő költött, én költöttem. Ő egész életében hű maradt a műzsához, nekem, más irányú elfoglaltságaim miatt, gyakran éveig le kellett mondanom erről. Versei minden magyar lélekben hal-

¹ Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest. Jelzet: V5239/271.

² ADY Endre, *Kiss József = Budapesti Napló*, 1907. december 15. Ugyancsak közli: *Kiss József és kerek asztala, A költő prózai írásai és kortársainak visszaemlékezései*, Bp., Kiss József Prózai Munkáinak Kiadóvállalata, 1934, 204–205.

latszanak, az enyéim csak kivételesen és elszórtan törtek át a hozzám legközelebb állók legszűkebb körén. Amikor a versesköteteit a kezemben tartom, szomorkás mosollyal emlékszem, hogy egykor mit gondolt a költői pályafutásomról, és mit jósolt nekem ezzel kapcsolatban. Számomra elégtétel, hogy legalább ő követte a saját pályáját, és annak magaslataira jutott. Sok, azóta híressé vált, 1876-ban megjelent kötetébe³ felvett versét láttam létrejönni. Én voltam az első, akinek a költő felolvasta ezeket. Rajtam mérte fel a hatásukat. Gyakran csodáltam, legtöbbször dicsértem, néha fenntartással fogadtam ezeket.⁴ Még ma is vannak a birtokomban a költő saját kezűleg írt [...] versei, amelyek tudomásom szerint nem jelentek meg, talán azért, mert nem tartott meg magának másolatokat. Még megvan első művének, a »Zsidó daloknak« a vékony, meghatóan provinciális külsejű füzetecskeje, amely Magyarországon bibliográfiai ritkaság számba megy, mivel csekély példányszámban a költő magánkiadásában jelent meg.⁵ [...] Kiss később a »Zsidó dalokból« csak ötöt vett fel a »Költemények«⁶ című kötetébe. Miért tagadta meg a többit?⁷ Nem tudom. Nem gyengébbek. Ugyanannyira szeretem ezeket, mint azt az ötöt, amelyeknek megkegyelmezett. Némely verse azon legerősebb költemények közé tartozik, amelyek valamely általam ismert nyelven hozzáférhetők. Soha többé nem hallgattak el azóta, mióta először felcsendültek a lelkemben. [...] Ezek nem a kötet legismertebb, leg-híresebb darabjai [...].⁸

Nordau e sorokat Kiss életművének ismeretében, élete alkonyán Párizsban vetette papírra. A kettejük közti kötelék ekkor már fél évszázados, 1865-től datálódik.⁹ Kiss 1862 tavaszán, 19 évesen vándortanítónak állt, és az alföldi falvakban kereste kenyerét, főleg hébert oktatott: „rovogattam az alföldi megyéket, Bihart, Békést, Hevest és tanítgattam kis zsidógyerekeket jóformán kosztért, kapadohá-

³ Kiss József *Költeményei*, Bp., A szerző tulajdona, 1876.

⁴ Nordau és Kiss József fiataalkori kapcsolatához ld. UJVÁRI Hedvig, „*Csak bátorság, kitartás és akarat!*”, *Adalékok Kiss József vándoréveihez a Max Nordauval folytatott levelezés alapján = Irodalomtörténeti Közlemények*, 125(2021), 83–102.

⁵ Kiss József, *Zsidó dalok*, Pest, Aigner és Rautmann Bizománya, 1868.

⁶ Kiss József *Költeményei* (második, bővített kiadás), Bp., Grill Károly Könyvkereskedése, 1882. A felvett öt költemény: *Egy szó miatt, Sóhaj, Egy ref. lelkész emlékezete, Egy képpel (Emléklap), Új Ahasvér.*

⁷ Kimaradt (az 1876-ban megjelent kötettel összevetve) a *Közös fejfa* és a *Zsidó leány*.

⁸ NORDAU, Max, *Ungarische Lyrik im deutschen Gewande = Pester Lloyd*, 1914. április 9., 85. sz., 1–3. A tanulmányban közölt minden fordítás tőlem [U. H.] származik.

⁹ Ld. ZSOLDOS Jenő, *Korai fejezetek Kiss József életéből = MIOK Évkönyv 1971/72*, szerk. Scheiber Sándor, Bp., 1972, 81–103.

nyért és egy talpalás csizmáért”.¹⁰ Ezeknek az éveknek az állomása Mátészalka, Okány, Németkeresztúr, Nagyvárad, Eger, Mátészalka, Dévaványa Pásztó, Pankota, Borosjenő.¹¹ A helyváltoztatások közepette azonban valószínű, hogy 1865-ben Pásztóról feljött Pestre, mivel irodalmi kapcsolatokat akart kiépíteni: egyrészt ekkor a zsidó tanítóknak börszéje is volt a fővárosban, másrészt fiatal írók társaságát kereste. Megismerkedett többek között Rákosi Jenővel, Nordau Miksával, Goldziher Ignáccal, a későbbi orientalistával és unokatestvérével, a majdani szemészprofesszorral, Vilmossal.¹²

Jelen tanulmány Max Nordau és Kiss József kapcsolatának sajtótörténeti vonatkozásait kívánja bemutatni elsősorban fennmaradt levelezésük, valamint a vonatkozó sajtóorgánumok tanulmányozása alapján. A dolgozat első része a tizenéves Nordau Kisshez írt leveleinek¹³ útmutatásait vizsgálja, miközben számtalan sajtótörténeti adalékkal szolgál Nordau korai, a *Pester Lloyd* előtti publicisztikájához, valamint feltárja Kissnek az irodalmi életben, azaz a fővárosi lapokban való megjelenéssel kapcsolatos erőfeszítéseit. A második rész a két pályakezdő szerkesztő tevékenységének kapcsolódási pontjait mutatja be az *Ungarische Illustrirte Zeitung*, illetve a *Képes Világ* révén az 1870-es évek elején.

Az 1860-as évek: az érettségi előtt álló, „befutott” Nordau intelmei Kisshez

Noha Kiss nem sorolja Nordaut a „felfedezői” közé, azaz nem helyezi Almási Balogh Sámuel serkei tiszteletes, Rákosi Jenő, Toldy Ferenc és a műfordító Neugebauer László mellé, mégis Nordau volt az, aki az elsők között felismerte Kiss

¹⁰ Kiss József és kerek asztala 1934, i. m. 39. Kiss Miskolcon, majd Rimaszombaton járt iskolába, 1861-ben került Debrecenbe, a gimnázium 4. osztályába, ahol azonban több tantárgyból is megbukott, mivel tanulás helyett szívesebben írt és olvasott verseket. Diáktársai nem kedvelték, gyakran gúnyolták zsidó származása miatt. Visszavágyott a szülői házba, betegeskedő édesanyja mellé, de maradnia kellett. Édesanyja halálát követően apja elszegényedett, tanulmányait nem tudta tovább finanszírozni. Kiss félbehagyva világi tanulmányait 1862-ben vándortanítónak szegődött, az alföldi megyékben vándorolva kereste kenyerét. Ld. RUBINYI Mózes, *Kiss József élete és munkássága*, Bp., Singer és Wolfner, 1926, továbbá GLATZ Károly, *Kiss József, Irodalmi tanulmány*, Bp., Politzer és fia, 1904.

¹¹ Rubinyi és Glatz mellett ld. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 6, Bp., Kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatal, 1899, 341–344. – Kronológiailag nem feltétlenül ez a sorrend. Rubinyi szerint (tévesen) Kiss hét évig vándorolt, és sehol nem maradt huzamosabb ideig, van, ahol csak napokat töltött, csupán Mátészalkán maradt egy fél évig. „Borosjenőn »nevelőintézetet is alapított«, amely azonban nem érte meg egyéves jubileumát.” RUBINYI 1926, i. m. 18–19. A Kiss-életrajzok érdekessége, hogy egyikük sem nevezi meg a vándorévek kapcsán Pankotát, ezt az Aradhoz közel eső települést, ahová a bolyongások vége felé vetődött Kiss; 1866-ban biztos, hogy hónapokat töltött itt, majd innen került Borosjenőre. A település neve Max Nordau Kiss Józsefhez írt leveleiben tűnik fel.

¹² ZSOLDOS 1972, i. m. 81–83.

¹³ Lelőhely: OSZK Kézirattár, Levelestár, *Nordau, Max – Kiss Józsefhez*. (Minden további jelzet nélkül.)

költői tehetségét. Ez megmutatkozik abban a tizenegy fennmaradt, mindeddig kiadatlan¹⁴ levélben is, amelyeket Nordau írt Kisshez 1866 és 1869 között.¹⁵ A levélváltás rendszeres kapcsolattartásra utal, mivel tíz levél 1866. július 18. és 1867. január 25. között íródott, egy pedig 1869-ben kelt.¹⁶

Nordau levelei nem ismeretlenek, hiszen Révész Béla¹⁷ már a második világháború előtt foglalkozott velük,¹⁸ illetve Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő is ismerték ezek tartalmát.¹⁹

Az írásokból kiderül, hogy a 17 éves gimnazista Nordau²⁰ tudatosan tervezi, építi a jövőjét, és ugyanezt tanácsolja a 23 éves Kiss Józsefnek is.²¹ Noha a levelek nagyon mély baráti érzésről és ragaszkodásról tesznek tanúbizonyságot, a felek nem egyenrangúak: Nordau a domináns, az aktív, a határozott, az iránymutató, a másikat ösztönző, tanácsokkal ellátó fél, legyen az életvezetéssel, megélhetéssel vagy éppen költészettel kapcsolatos megnyilatkozás. Utóbbi a levelek egyik állandó témája, Nordau rendszeresen bírálja Kiss verseit, szöszszeneteit, de maga is küld neki saját

¹⁴ Ld. UJVÁRI 2021, i. m. A levelek kiadása folyamatban van „*Meine Gefühle für Sie ändern sich nie*”, *Die Jugendbriefe von Max Nordau an József Kiss* (1866–1869), hg. v. Hedvig Ujvári munkacímével.

¹⁵ További, a jeruzsálemi Cionista Levéltárban (Central Zionist Archives Jerusalem), illetve a Héber Egyetem gyűjteményében végzett kutatások indokoltak lehetnének Kiss József Nordaunak címzett levelei feltárása kapcsán.

¹⁶ 1867 és 1869 között nincs tudomásunk további fennmaradt dokumentumokról.

¹⁷ Révész Béla, született Róth Benjámin (1876–1944): zsidó származású magyar író, újságíró, többek között a *Népszava*, a *Nyugat*, az *Új Idők* munkatársa, Ady barátja.

¹⁸ RÉVÉSZ Béla, *Max Nordau élete*, Bp., az író kiadása, é. n. [1941], főleg 221–235.

¹⁹ SCHEIBER Sándor, ZSOLDOS Jenő, *Ő mért oly későn, Levelek Kiss József életrajzához*, Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselőte, 1972, 108–109.

²⁰ Nordau a zsidó elemi iskola befejeztével az 1859-ben a *k. k. Staatsgymnasium* (pesti „államgimnázium”) diákja lett. Az ötödik osztályt (1863/64) ugyan még ebben az intézményben kezdte meg, de már nem itt fejezte be, még a tanév folyamán a kálvinista gimnázium tanulója lett, majd itt is érettségizett. Ld. UJVÁRI Hedvig, *Asszimiláció, nyelv és identitás problematikája a fiatal Max Nordaunál és Herzl Tivadarnál = Uő, Identitások és kommunikációs csatornák, Magyar–német–zsidó kulturális metszéspontok a dualizmus kori Magyarországon*, Bp., MTA BTK, 2017, 27–45.

²¹ Kisebb írásaival már diákként kilépett a nyilvánosság elé: több verse és prózaírása jelent meg a Pesten kiadott *Der Salon, Organ für Belletristik, Kunst und Mode* című lapban, valamint színikritikákat írt az *Entre Acte* számára. 1866-ban egy évet vidéken, Rákoskeresztúron töltött házi tanítóként – mivel apja a magyarosítási tendenciák miatt elveszítette állását, így Nordau család-fenntartóvá lépett elő –, majd a gimnázium felső évfolyamait befejezve 1867-ben érettségi vizsgát tett. Ld. ehhez UJVÁRI, *Dekadenzkritik aus der »Provinzstadt«*, *Max Nordaus Pester Publizistik*, Bp., Argumentum, 2007, valamint Nordau leveleit lejjebb. Kiss József esetében az ön- és saját körű edukáció és motivációs erő kérdése kapcsán ld. Ács Gábor, *Adalékok Kiss József pályakezdésének vitatott kérdéseire = Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, szerk. Bicskey István, Imre László Debrecen, A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének Kiadványa, 2000 (Studia Litteraria, 38), 143–156.

költeményeiből mutatványokat.²² Részletesen elemzi Kiss verseinek költői képeit, ritmikáját, szerkezeti felépítését, rámutat a hibákra, a jól sikerült részeket dicséri. Hiányolja Kissből a művészi tudatosságot, az átélést, az elmélyülést, amelyek nélkül egy költemény nem válhat műalkotássá. Kisst az intellektuális fejlődésre biztatja a szentimentalizmus és az ábrándozás ellenében, lehangolt állapotaiban igyekszik fokozni barátja önbizalmát, kitartásra ösztönzi. A versírás mellett bátorítja barátját, hogy a prózai műfajokban is próbálja ki magát. A levelek visszatérő témája a költő nyugtalansága, mivel nem jelent még meg verse nyomtatásban; ilyenkor Nordau türelemre inti, és arra ösztökéli, hogy küldje el írásait minél több fővárosi folyóiratnak.

Nordau későbbi írói munkásságának, illetve kritikai látásmódjának a gyökerei már ezekben az írásokban is jól megmutatkoznak. Kiss előtt nem véletlenül van tekintélye, hiszen jól ismeri a főváros irodalmi viszonyait, tizenévesen már „befutott” szerző, aki színházi bírálatokat jegyez, dramaturgiai kérdésekről értekezik, neve pesti lapokban megjelent nyomtatásban is. Nordau apja révén „irodalmilag már nehéz örökséggel született”,²³ így nem meglepő, hogy a *Pester Lloyd*, a *Neue Freie Presse* munkatársa, illetve a berlini *Vossische Zeitung*nak 34 éven át dolgozó Nordau már gimnazistaként írt verseket, illetve egy öt számot megért kézíratos havilap, a *Poesie, Kunst und Wissenschaft* szerkesztője volt.²⁴ Tevékenységében támogatta őt két osztálytársa is: Hampel József, aki a Nemzeti Múzeum régészeti osztályának igazgatója lett, valamint Franz von Juraschek, aki később a grazi egyetemen közgazdaságtudományt oktatott.²⁵

²² Nordau a leveleit és verseit németül írta, de Kiss magyarul válaszolt, illetve magyar nyelvű költeményeket küldött bírálata.

²³ KOHUT Adolf, *Max Nordau als Erzieher; Zu seinem sechzigsten Geburtstag = Pester Lloyd*, 1909. július 29., 178. sz., 1–4. – Szinyeinel is szerepel Südfeld Gábor egy skót novella alapján írt darabja, a *Mathilde Douglas, oder die Gräfin als Hirtenmädchen, Ein romantisches Schauspiel in 5 Akten*, Pest, 1834. – Nordau apjától azonban mást is örökölt, a német kultúra szeretetét. Nordaut iskolásként már érintette az októberi diploma azon rendelkezése, miszerint az oktatás hivatalos nyelve a magyar lett. Az apa, Südfeld Gábiel, aki eddig német nyelven oktató háziitanitóként kereste kenyerét és a magyar kultúra iránt mély megvetéssel viseltetett, elvesztette az állását, s ezáltal a Südfeld család a megélhetés biztonságát. A magyarizálódás folyamatát kulturális és anyagi szempontból egyaránt negatívumként élték meg. Ez a keserűség később visszaköszön Nordau bestsellerében, az *Entartungban* (1892/93), amelynek vezérgondolata abban áll, hogy Goethe és Schiller kultúrájától való bármiféle eltávolodás kulturális elfajuláshoz vezet. A magyarokhoz való asszimilálódás gondolata undorral töltötte el Nordaut, aki mindvégig német író akart maradni. Úgy vélte, hogy a korai névváltoztatással megszabadult a zsidó gyökereitől, a magyarságtól való szabadulás módját pedig a megszokott környezet elhagyásában látta. Ld. UJVÁRI 2007, i. m.

²⁴ NORDAU, Max, *Erinnerungen, Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*, Leipzig, Wien, Renaissance-Verlag, é. n. [1928], 21. Noha Simon Maximilian Südfeldként született, már ekkor a Max Nordau nevet használta. A névváltoztatással kapcsolatos belügyminiszeri engedélyt hivatalosan 1873-ban kapta meg.

²⁵ Hampel József (1849–1913) régész, egyetemi tanár, az MTA tagja, Nordau osztálytársa volt a katolikus gimnáziumban. A negyedik osztályban tanulmányi eredményei szerint minden tárgyból kitűnő eredményt ért el, így ő volt az osztály legjobbjá. Nordau a 41 fős osztályban a 6. helyre soroltatott összességében jeles rendű eredményével. Ld. *A Pesti Kir. Kath. Főgymnasium ifjúságának*

Nordau neve 14 évesen jelent meg először nyomtatásban egy pesti hetilapban, ám öröme nem volt maradéktalan, mivel írását csak neve kezdőbetűivel szignálta.²⁶ 1863 augusztusában kezdett el rendszeresen dolgozni a *Der Salon – Organ für Belletristik, Kunst und Mode* számára.²⁷ Nordau teljes nevével először e lapban publikált, 1864. augusztus 20-án jelent meg a *Heimweh* [Honvágy] című verse.²⁸ A következő évben számtalan költeménnyel,²⁹ néhány novellával és elbeszéléssel,³⁰ valamint vegyes közleménnyel³¹ jelentkezett. 1865 októberéig a *Salon*³² és két másik hetilap,³³ többek között az *Entre-Acte*³⁴ mintegy 50 írását közölte. Heinrich

érdemsorozata és tanári személyzete az 1862/3 tanév második felében. Jelzete: OSZK Ért. 319/1862–3/2. Ugyanakkor a későbbi statisztikus, Franz Ritter von Juraschek (1849, Arad – 1910, Bécs) neve nem szerepel ebben az osztálynévsorban. Ld. még DR. KOHUT 1909, i. m. 1.

²⁶ *Uo.*

²⁷ NORDAU 1928, i. m. 23. A lap havonta kétszer jelent meg. Az OSZK-ban csak a 3. évfolyamba (1865) tudtam betekinteni (a lap decemberben meg is szűnt). Jelzete: FM3/5090. A kiadó magyar nyelvű divatlapot is megjelentetett *Pesti Hölgy-Divatlap* címmel.

²⁸ *Uo.*

²⁹ Versek: *Mein Lied*, 17., *Sternschnuppen*, 52., *Das Meer der Liebe*, 100., *Das Meer*, 217., *Wunsch*, 241., *Rosenmärchen*, 268. = *Der Salon – Organ für Belletristik, Kunst und Mode*, 1865.

³⁰ *Das schöne Raizenmädchen*, Novelle nach dem Ungarischen des Obernyik von Max Nordau, 25; *Ein Melodrama*, Novelle, nach dem Ungarischen des G. Lauka von Max Nordau, 126–127, 135–137; *Sechs Geschenke*, Mythe von Max Nordau, 152–153 = *Der Salon – Organ für Belletristik, Kunst und Mode*, 1865.

³¹ M. N.-AU, *Die Eröffnung des deutschen Theaters in Pest* = *Der Salon – Organ für Belletristik, Kunst und Mode*, 1865, 213.

³² NORDAU 1928, i. m. 23. A *Salon* 1865. december 6-án (23. sz.) jelentette be, hogy a csekély érdeklődés miatt megszűnik.

³³ A Deutsch Testvérek Falk Miksához címzett leveléből derül ki, hogy Nordau a *Fata Morgana* című lap főmunkatársa volt. Ld. OSZK Fond IV/202.

³⁴ Az *Entre-Acte* valójában a *Zwischenakt* című lapot takarja, mely cím alatt mind Bécsben, mind Pesten jelent meg lap. A császárvárosban a *Der Zwischen-Akt: Organ für Musik, Theater und Musik* 1859 és 1871 között jelent meg, és kifejezetten a bécsi színházi élettel kapcsolatos információkat osztott meg naponta két oldalon, majd 1865. augusztus 16-tól négy oldalon és jóval kiterjedtebb tartalommal. Ekkor kerültek be az addig csak kifejezetten informatív, csupán a színházak műsorát és szereposztását közlő lapba a levelek, kisebb közlemények, illusztrált művészéletrajzok, novellák, tárcák, valamint a képzőművészettel és zenével, s nem utolsósorban a Bécsen kívüli színpadokkal kapcsolatos híradások. Utóbbi alatt közöltek hosszabb-rövidebb híreket Európa nagyobb színpadairól, Ausztria kisebb városainak művészeti életéről, és a pesti színpadokról is. Pestről senki nem tudósított névvel jegyzett cikkben, és a közlemények csak néhány mondatos híradásokra szorítkoztak kb. havi egy alkalommal. Pest egyszer került be a tárcarovatba *Der Kaiser im ungarischen Theater* címmel (1865. december 15., 3.), de az is átvétel volt a *Neue Freie Presse*ből. – Nordau az 1863 és 1869 között Pesten, naponta megjelent *Zwischenakt: Blätter für Theater, Musik, Kunst und Tagesereignisse* munkatársa lehetett. (OSZK jelzete: FM3/2940.) A lapban név szerint E. L. Spiegl és felelős szerkesztőként Morländer (= Moritz Engländer) fordul elő, a kiadást és a nyomtatást Johann Herz, majd Julius Noséda jegyezte; a Nordau nevével vagy a M. N. szignóval nem lehet találkozni. A kiadvány adminisztrációja 1866. január 1-jétől a Deutsch Testvérekhez került a Dorottya u. 11. szám alá, a tulajdonos továbbra is Morländer maradt. A „Theater und Kunst” rovatban zömmel szignóval jelzett írásokat,

Heine művei, elsősorban a *Wintermärchen* és az *Atta Troll* hatására nagyobb terjedelmű szatirikus költeményekkel is próbálkozott: 1865/66 telén írta a tíz énekből álló *Deutschland* című eposzt, amely fáradozásai ellenére kiadatlan maradt.³⁵

Kiss József ekkor még teljesen ismeretlen, de rendületlenül írja a verseit, s kéziratait küldi ítéssz barátai elé. Az írói-kritikusi baráti kör ugyanis nemcsak Nordaura korlátozódott, a levelekben rendszeresen felbukkan „Náci”³⁶ és „Józsi”³⁷ neve is. Az elismeréshez, a hírnévhez vezető utat Nordau pontosan meghatározta: egyrészt elengedhetetlennek tartotta a maturálást, másfelől a fővárosi lapokban való megjelenést. Kisstől pedig elvárta a rendszeres kapcsolattartást, illetve azt, hogy leveleiben minél több irodalmi próbálkozásáról tájékoztassa őt.

Max Nordau Kiss Józsefhez írt levelei közül a fennmaradt első darab 1866. július 18-án kelt. Már az első mondatokból kiderül, hogy volt ennek előzménye, Nordau egy két hónapja várt küldeményre válaszol. Feldúlt, mivel az eltelt időt nagyon hosszúnak találja. Ami mégis jobb belátásra bírta és képes volt feledtetni Kiss lustaságát, az a levél mellékleteként csatolt episztola *Barátaimhoz*³⁸ címmel. Nordau bizonyára már Kiss több verses próbálkozását ismerhette, mivel ezt nevezi az eddigi legjobb költeményének, csupán néhány rossz költői képet („sas tej”, „hópehelyként szálló”) kifogásol. A vers teljes bírálatára válaszlevelében nem vállalkozik, de egyéb próbálkozásait szigorúan véleményezi: a *Nyári éjjel* című írást „szörnyen prózainak” találja, a *Mikor a világnak* a kezdete „gyönyörűséges, szinte keleti érzékiséget mutat, de átkozottul közönségesen végződik”, a *Végzet* egy „sötétség”, a *A p...i kastélyban* formailag nem sikerült, de legalább szépek a képei és jók a leíró részei. Kifejezetten jónak ítéli viszont a *Boldogtalan dalai* című költeményt, főleg az elsőt és a harmadikat, ahol az „»Ó anyám, anyám« gyönyörű hatást vált ki”, a másodiknak viszont az a hibája, „hogy a király körüli

beszámolókat közöltek, s ugyanez mondható el a „Lokales und Tagesneuigkeiten” rovat esetében is. Feltételezhető, hogy Nordau írásai is így jelentek meg.

³⁵ Noha elküldte a kéziratot Lipcsébe Brockhausnak, a kiadó 14 nap múlva a háborús viszonyokra hivatkozva visszaküldte azt. A tíz ének mindegyike kb. 750 sorból állt. *Uo.*, 26. A Héber Egyetem online elérhető katalógusából valószínűsíthető, hogy ebből fennmaradt a 4–8. fejezet, a 81–176. oldal. Jelzete: ARC. 4* 2010 2 9. https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_ARCHIVE_AL990044129020205171/NLI

³⁶ Weiß Ignác, levelekben Nazi, Natzi (? – Pest, 1874. június 9.) Nordau legjobb iskolai barátja volt 1864 óta. Nordau felkarolta a szegény, fedél nélküli diáktársát, a családjához költöztette, felismerte a tehetségét, támogatta a tanulmányaiban annak 1874-ben bekövetkezett haláláig. Ld. NORDAU 1928, i. m. 27–28, valamint SCHULTE, Christoph, *Psychopathologie des fin de Psychopathologie des Fin de siècle, Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*, Frankfurt am Main, Fischer, 1997, 386–387.

³⁷ A későbbi író, újságíró, színikritikus Keszler József (1846–1927).

³⁸ Eredeti magyar nyelvű cím. Kiss József *Összegyűjtött versei*, kiad., jegyz. Hegedős Mária (Bp., Argumentum, 2001, továbbiakban KJÖM és oldalszám) a levelekben tárgyalt verseket, zsengeket nem ismeri, még töredékként vagy kiadatlan kezdeményként sem. Nordau erre a levél végén vers formájában csatolja a válaszát: *An Josef Kiss (Als Erwiderung auf sein „Barátaimhoz”)*. Nyomatásban nem jelent meg.

monda csak kevésbé plasztikusan jelenik meg, viszont az alkalmazása kifogástalan”. Ez utóbbi művet tartja a leginkább publikálásra alkalmasnak.³⁹

Mivel Nordau ekkor már több orgánummal is kapcsolatban állt,⁴⁰ Kisst türelemre inti: szerkesztőként majd akkor közöl tőle valamit, amikor barátja arra a legkevésbé számít. Nordau összegzése: „Általánosságban azt mondhatom Önnek, hogy Ön csak a művészi megfontolásnak van híján; a nyersanyag adott, de ennek a műalkotássá formálásához komoly és érett gondolkodás szükséges, nem lehet csak úgy beleírni a napba, ha az ember magasabb célok felé tör.”

Nordau elégedett Kiss szorgalmával, ez számára leginkább az újabb verses próbálkozások számában mutatkozott meg, viszont kifejezetten kéri barátját, hogy próbálja ki magát egyéb, főleg epikus műfajokban (novella, elbeszélés, monda, karcolat) is, hiszen a magyar prózában még nem jeleskedett. Mivel vidéki tudósítókat minden szépirodalmi lap szívesen fogadott tiszteletpéldányért cserében, publikációs lehetőségként a *Fővárosi Lapok*, a *Nefelejts*,⁴¹ a *Hazánk s a Külföld*,⁴² valamint *A Divat*⁴³ című orgánumokat javasolta.

³⁹ Egy *boldogtalan dalaiból* 4 az egyetlen, amely felvételt nyert a *Zsengék* részeként. Ld. KJÖM, 669–670. Az első három részre nincs utalás.

⁴⁰ Nordau szoros munkakapcsolatban állt a Deutsch Testvérekkel, akik egy 1865. november 20-án kelt levélben tudatják Falk Miksával, hogy a Magyar Akadémiai Album németre fordításával (*Gedenkbuch zur Eröffnungsfeier des ungarischen Akademie-Palastes*, von Max Falk et al., Pest: Deutsch, 1865) Max Nordaut bízták meg. Falk bizonyára nem ismerte még a 16 éves diákot, ezért Deutschék igyekeznek meggyőzni őt: méltatják „a nagyon fiatal, rendkívüli tehetséggel megáldott” Nordaut, akitől a pesti lapok már több ízben közöltek verset, mesét. Ld. OSZK Fond IV/202.

⁴¹ Illusztrált szépirodalmi divatlap, 1859 és 1875 között jelent meg. 1865-ben K. J. szignóval közölt a lap *Emlékkönyvbe* címmel egy verset (*Nefelejts*, 1865. október 21., 42. sz., 398), de a költemény semmilyen hasonlóságot nem mutat a KJÖM-ben (711. lap) közölt sorokkal. – Ugyancsak K. J. szignóval jelent meg *Urnapi képünkhöz* című vers a *Magyarország és a Nagyvilágban* (1866. június 3., 22. sz., 346.), melyet azonban a KJÖM nem ismer. Mivel a levélváltás szerint Kissnek 1866 közepéig még nem jelent meg publikációja, szinte bizonyosra vehető, hogy ezek a költemények nem tőle származnak.

⁴² Az *Illustrated London News*, valamint a lipcei *Illustrirte Zeitung* mintájára 1864-ben alapított és 1872-ig fennállott lap. Kiss *Egy ref. lelkész emlékezete*, *A „Zsidó dalok”-ból* című műve itt jelent meg. *Hazánk s a Külföld*, 1868. december 21., 52. sz., 818–819.

⁴³ A lipcei *Bazar* és a *Modes Parisiennes* mintájára 1866-ban alapított divatlap, 1876-ig jelent meg. Noha Kiss a levelezés nyomán vizsgált években nem publikált az orgánumban, 1869-ben és 1870-ben több verse is megjelent *A Divat* (OSZK jelzete: FM3/2541) hasábjain. A KJÖM az orgánumban megjelent költemények közül csak *A buzentói sírt* (650. lap) nevezi meg, amelynek azonban szerzője, Ács Gábor szerint nem az általunk tárgyalt Kiss József, csupán névazonosságról van szó. Ld. Ács Gábor, *Nemzetfelfogás és magyarságkép Kiss József költészetében = Nemzet – identitás – irodalom, A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. Bényei Péter és Gönczy Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, 2005, 485–516, itt 504. A lapban az alábbi Kiss József költemények jelentek meg: *Egy ismeretlenhez – Hebbel – = A Divat*, 1869. július 24., 12. sz., 89; *A szerencselovag = A Divat*, 1869. július 8., 13. sz., 99.; *Utczáról utczára... = A Divat*, 1869. november 24., 22. sz., 169. 1870-ben jelent meg a *Heine dalaiból*, amelyet több szerző jegyez, és

Nordau intelmei nyitott fülekre találtak: a *Fővárosi Lapok* hasábjain 1866 augusztusában és októberében három, Pankotáról beküldött írás található (K–s.) szignóval, majd ezt követi egy újabb vidéki levél novemberben, immár Borosjenőről. Az írások mindegyike helyi történésekről, személyekről szól, az oláh cigány alakja szinte mindegyikben megelevenedik. Kiss először a pankotai baromvásárról számol be, hiszen a mezőváros mindenekelőtt erről nevezetes. Az írás középpontjában egy aktuális esemény, a vásárban kitört, több száz résztvevős verekedés áll.⁴⁴ Néhány héttel később ennek ellenkezőjéről, Pankota nyugalmaról, a kedvező bortermésről tudósít a már több helyen befejezett, míg másutt még javában zajló szüret nyomán. A szinte megelevenedő csendéletbe azonban drámát is beleszó egy kikoszorózott mérnökember önkezével véget vetett élete kapcsán.⁴⁵ Kiss harmadik vidéki levele öleli fel a legtöbb témát. Egy pusztító vihar okozta károk bemutatásával indít, majd egy átvezetéssel az oláh kol-dusok jelenségéről, azok intelligenciájáról ír, ezt követően ismét visszautal a viharra. Lezárás helyett azonban még megemlíti, hogy Pankota mennyire szerencsés településnek mondhatja magát, mivel a pusztító kolerajárvány eddig elkerülte. Utolsó hírként a fiatal, derék iskolamesterüket ért csapást említi, akinek távollétében kirabolták a lakását.⁴⁶ Ezt követően alig telik el egy hét, és Kiss újabb vidéki levéllel jelentkezik, immár Borosjenőről. Írásának apropóját egy ünnepség adja, ugyanis a település lakói kitörő örömmel és zajos ünnepléssel, ágyúlövésekkel fogadják, hogy Atzél Péter, a dúsgazdag földesúr, a település birtokosa állandó lakhelyét Borosjenőre tette át.⁴⁷

Nordau a következő levelét Pankotára⁴⁸ küldi, dátum nélkül; hozzávetőlegesen 1866 augusztus elején íródhatott. Csalódottan vette tudomásul, hogy az előző levelében küldött versével,⁴⁹ amely Kissben a tetterőt lett volna hivatva táplálni, nem érte el a szándékolt hatást. Kiss „reggeli és esti imát” látott benne, és költői álmodozás lett a vége. Hosszasan kérleli Kist, hogy hagyjon fel „az idegölő álmodozással”, ne adja át magát a „magányában állandóan rátörő sötét érzéseknek”.

A következő levelében⁵⁰ Nordau utal arra, hogy Kiss több versét elküldhette neki bírálat végett, megromlott egészségi állapota miatt azonban egyelőre nem vállalkozik érdemi ítéletre. Előzetesen csak annyit ír a *Szökőkút* című verséről, hogy „noha a

a 2. dalnak Kiss a szerzője = *A Divat*, 1870. június 8., 11. sz. 81. (Nem azonos a *Heine* című költeménnyel. Vö. *KJÖM*, 191–192 és 559.) A verseken túl egy tárca is megjelent Kisstől *A bölcső* címmel = *A Divat*, 1870. január 8., 1. sz., 5.

⁴⁴ *Fővárosi Lapok*, 1866. augusztus 11., 183. sz., 740.

⁴⁵ *Fővárosi Lapok*, 1866. október 5., 227. sz., 936.

⁴⁶ *Fővárosi Lapok*, 1866. október 27., 246. sz. 1011–1012.

⁴⁷ *Fővárosi Lapok*, 1866. november 4., 252. sz., 1035.

⁴⁸ Pankota (románul *Pâncota*) Aradhoz közeli település. A levél dátum nélküli, bizonyos, hogy 1866. július 24. után íródott. A településre a fennmaradt boríték utal.

⁴⁹ *An Josef Kiss (Als Erwiderung auf sein „Barátaimhoz”)*.

⁵⁰ A levél dátuma csupán Pest, den 1. August. Az OSZK szerint ez az utolsó levél, viszont a tartalma szerint biztos, hogy 1866. szeptember 11-én íródott, többek között Czuczor Gergely halálának és temetésének említése ezt támasztja alá. Ld. lejjebb.

képei merészek és eredetiek, sőt gyakran erőteljesek, de majdnem mindig nehézkesek. Formailag még tisztulnia kell. Ez azonban nem intés.” A levélváltásban szó esik a *Fővárosi Lapokról*. Mivel Kiss nem kapott tiszteletpéldányt, ezért Nordau arra biztatja, hogy írjon ismét a szerkesztőségnek, de határozottan. Ugyancsak kéri, hogy részletesen számoljon be neki az esetről, mivel nagyon szíven viseli barátja dolgait.

Publikációk terén van ok az öröme, mivel Józsitól megjelent egy írás, a *Sors* a *Nefelejts*ben,⁵¹ amiről még nem is tud a szerző. A lapokkal, a megjelenési lehetőségekkel kapcsolatosan is ontja Nordau az instrukcióit. Kisst még bánthatja a *Nefelejts*-ügy,⁵² de Nordau vigasztalja, hogy hamarosan az ő írásai is meg fognak jelenni. „Befutott” szerzőként pontos leltárt készít, miszerint már 29 publikációja jelent meg nyomtatásban – fordítások, mesék –, de alapvetően nem érzi magát többnek, mint volt. Bátorítja Kisst, hogy a *Szökőkút* című versét elküldheti Zilahynak⁵³. Barátjának novellát ígérhetett, de Nordau arra kéri, ne siessen, mivel az semmire nem vezet. Tanácsolja továbbá, hogy Kiss írjon ismét a *Fővárosi Lapok*-nak, küldjön részükre vidéki levelet. Szinte Kiss szájába rágja, mit írjon:

„A Fővárosi Lapoknak írjon ismét egy vidéki tudósítást, mellékeljen néhány verset, azon belül is fordítást, és kb. ezt fűzze hozzá: »Az első tudósításom megjelenése felbátorít arra, hogy egy másodikat és néhány verset is küldjek Önöknek stb. Tisztelettel kérem legalább azoknak a példányoknak a megküldését részemre, amelyekben valami megjelent tőlem stb.« Végül írjon egyéb divatlapoknak is. Csak kapcsolatokat építeni, ez megfizethetetlen.”

Nordau az érettségi előtti évben – 1866 őszén – Kisshez hasonlóan házitanító-nak szegődik, Rákoskeresztúron kapott állást. Itt kelt levelében⁵⁴ tudatja barátjával, hogy írt egy *Winterliedet* [Téli dalt],⁵⁵ ami ismét válasz akart lenni egy Kiss-versre, valamint barátja egy költeményét felolvasta a ház úrnőjének, aki azt vég nélkül dicsérte.⁵⁶ A szerző nevében megköszönte az elismerő szavakat és örült Kiss sikerének, miközben a közös cél lebegett a szeme előtt: „Csak írjon! Az nagyon jót tesz a szellemnek. És tanuljon! Én a magam részéről komolyan veszem, remélem, ez így történik az Ön részéről is!”

⁵¹ Pásztly József aláírással, *Nefelejts*, 1866. augusztus 26., 34. sz., 402.

⁵² Valószínű, hogy küldött kéziratot, ami nem jelent meg. Nordau és Kiss fennmaradt levelezésének időtartama alatt a *Nefelejts* sem eredeti írást, sem fordítást nem közölt Kisstől.

⁵³ A *Nefelejts* szerkesztőségébe Zilahy Kiss Imre (1845–1867) számára. (A lapban csak Zilahy Imreként szerepel.) Kiss neve a Zilahy és Áldor Imre által szerkesztett *Aurorában* (*Album-Naptár magyar hölgyek számára*, Pest, 1867) sem szerepel.

⁵⁴ Ld. Nordau 1866. szeptember 28-án kelt levelét.

⁵⁵ Csatolja a levél végén.

⁵⁶ A verseket nem nevezi meg.

1866 novemberében már bizonyos,⁵⁷ hogy Kiss megérkezett Borosjenőre⁵⁸ és jól van. Nordau ekkor már egy hónapja él vidéken. A múzsa még nem csókolta homlokon Keresztúron, csupán egy négy versszakos „hangulatos, de nem különösebben jól sikerült” verset írt, a már említett *Téli dalt*, ugyanakkor örül, hogy Kisst élteti Rákosi⁵⁹ sikere. „Jól gondolja, ha ebből azt a következtetést vonja le, hogy az érdemeket csak elismerik, még ha egy egész világ állja is az útját” – írja Nordau. További tanácsa: „Ne hagyja magát a kudarcoktól eltántorítani, nagyon csekély azon szerencsegyermek száma, akik a sikerhez vezető utat puha szőnyegen teszik meg. Nekem sem jobb! De ezért letörni? Akkor szégyenkezniem kellene amiatt, hogy tollat ragadtam!”

Nordau biztatja Kisst, hogy fejezze be végre a novelláját, amiről egyszer beszélt,⁶⁰ a *Fővárosi Lapoktól* pedig négy közlemény után kérjen tiszteletpéldány vagy honoráriumot, valamint írjon más lapoknak is vidéki tudósításokat tiszteletpéldány fejében. Saját irodalmi működését illetően négy költeményéről számol be, amelyek mind „sikerültek”,⁶¹ egyéb írásait viszont jelentéktelennek látja. A prózát illetően egy nagyobb feuilletont írt a *Pester Lloyd*nak *Slawische Weihnachtsgebräuche* [Szláv karácsonyi hagyományok] címmel,⁶² továbbá fordított a *Deutsch Testvéreknek*, jelenleg *Bilder aus der ungarischen Geschichte* [Képek a magyar történelemből] címmel dolgozik egy terjedelmesebb anyagon,⁶³ amely májusban fog megjelenni.⁶⁴ Kisst is biztatja, hogy számára szintén adódhatna fordítás németről magyarra meglehetősen jó fizetség mellett.

⁵⁷ Ld. Nordau 1866. november 14-én kelt levelét.

⁵⁸ Borosjenő (románul Ineu, szerbül Janopol) ugyancsak Arad közelében található település.

⁵⁹ Rákosi Jenő *Aesopus* című drámáját 1866. október 14-én mutatta be a Nemzeti Színház. A bécsi *Neue Freie Presse* a zajos pesti siker nyomán egy hónap múlva ír a műről: a cikk szerzője a kezdő drámaíró és a darab minden hibája ellenére a magyar drámairodalom megújítóját látja Rákosiban. Ld. *Ungarisches Theater = Neue Freie Presse*, 1866. november 17., 4.

⁶⁰ Nincs további utalás.

⁶¹ *Völkerleichen, Natur und Mensch, Auf der Wanderschaft, Winterbild*. Utóbbi 1871-ben meg is jelent. *UIZ* 1871. február 12., 7. sz., 50. Ld. UJVÁRI, Hedvig, *Max Nordaus journalistische Tätigkeit für die 'Ungarische Illustrierte Zeitung' = Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 58(2006), 67–72.

⁶² *Slovakische Weihnachtsgebräuche* címmel már a lap belső munkatársaként jelent meg két évvel később a *Pester Lloyd*ban. *Pester Lloyd*, 1868. december 17., 301. sz., 2–3.

⁶³ A levélben 30 nyolcsoros versszak fordítását említi; ennek megjelenését eddig nem sikerült megtalálni. – Ha nem is ekkor, de később megjelent a *Pester Lloyd* tárcarovatában két saját írása: *Ein Frauenbild aus der siebenbürgischen Geschichte* (1868. szeptember 25., 230. sz., 2–3), valamint *Ein Frauenbild aus der ungarischen Geschichte* (1869. február 16., 37. sz., 2–3).

⁶⁴ További írásait is megemlíti, melyek megjelenését eddig nem sikerült feltárni; többek között a pesti *Die Fackel* (szerk. Robert Boldini) című éleclapban megjelent, véleménye szerint az olvasók részéről örömmel vett *Fromme Betrachtung* című írását. Az OSZK állományában fellelhető példányok hiányosak (FM 3/2880). Nordau említést tesz továbbá egy 32 oldalon negyedrért formátumban májusban megjelenő „Jugendschrift”-ről is, amelyért 25 forint fizetéssel számolhat.

Nordau és Kiss József kora ifjúkori levelezése ezzel tulajdonképpen véget ér; a tíz dokumentum tartalmilag, gondolatiságában, problémafelvetésében egy kerek egységet alkot. Noha fennmaradt ebből az időszakból még egy, két évvel később, 1869. január 16-án keletkezett levél, az már egy más élethelyzetben íródott: Kiss, ha nem is befutott, de ismertté vált a *Zsidó dalok* révén, Nordau megvalósította céljait: megszerezte az érettségit, a *Pester Lloyd* felvette állandó munkatársnak, és beiratkozott a pesti egyetem orvosi karára.

Két fiatal lapszerkesztő (1871–1873)

A kiegyezés éve Nordau újságírói pályafutása szempontjából is jelentős évszám, ugyanis ekkor lett a Falk Miksa által szerkesztett tekintélyes német nyelvű orgánum, a *Pester Lloyd* munkatársa.⁶⁵ Életmódját ez jelentős mértékben befolyásolta, hiszen nappal tanult, este pedig az újság számára írt tárcáival foglalkozott. Anyagilag mindenképpen megtalálta a számítását: a tárcarovat belső munkatársaként havi 200 forint jövedelemmel rendelkezett.⁶⁶ A közölt írások mennyisége alapján azonban nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy konkrétan milyen munkákkal bízták meg és ténylegesen mennyit dolgozott. A tárcák csekély mennyisége alapján feltételezhető, hogy egyéb szerkesztői-újságírói munkát, valamint fordítói tevékenységet⁶⁷ is végzett. Annyi bizonyos, hogy 1871-ben a *Pester Lloyd* melléklapját, az *Ungarische Illustrierte Zeitung*ot Max Nordau szerkesztette.⁶⁸

Nordau és Kiss szakmai élete az 1870-es évek elején szorosan összefonódott, mivel az *Ungarische Illustrierte Zeitung* (*UIZ*) nem a *Pester Lloyd* Társulat, hanem szintén a Deutsch Testvérek adták ki.⁶⁹ Negyedévente 13 számot terveztek megjeleníteni vasárnapi újságként folio formátumban, nyolc oldalon. Nemcsak a

⁶⁵ A lapnál 1867. november 9-én debütált a *Das Altarbild* című tárcájával.

⁶⁶ SCHULTE 1997, i. m. 51. Ez azt jelenti, hogy egy hónap alatt annyit keresett, amennyit vidéki tanítóként egy év alatt remélhetett.

⁶⁷ Jókai *És mégis mozog a föld* című regénye szinte egy időben jelent meg 1871-ben magyarul *A Honban* és németül a *Pester Lloyd*-ban. Utóbbi számára a fordítást Nordau készítette, majd 1874-ben Berlinben is megjelent. Ugyanez nem mondható el *A köszívű ember fia* esetében: míg az 1869-ben közölt folytatások Glatz Edétől származnak, addig az 1875-ben Berlinben megjelent német nyelvű változat Nordau fordítása. Ld. UJVÁRI, Hedvig, *Kulturtransfer in Kakanien: Zur Jókai-Rezeption in der deutschsprachigen Presse Ungarns (1867–1882)*, Berlin, Weidler, 2012, 200.

⁶⁸ Ld. UJVÁRI 2006, i. m.

⁶⁹ Nem feltétlenül a témánkhöz kapcsolódik, de az *UIZ*-ben közölt cikkeket, illusztrációkat Deutchék szereték többször felhasználni. Az *UIZ*-ban közölt Nordau-írás címe és illusztrációja *Kauft Christbäume! Eine Weihnachtsgeschichte* címmel (*UIZ*, 1871. január 1., 1. sz. 3–4.) azonos a *Magyarország és a Nagyvilág* (továbbiakban: *MNV*) hasábjain Forgó János: *Vegyenek szép karácsonyfát!* címadásával és képanyagával. Ld. *MNV*, 1870. december 25., 52. sz., 618, 622–623. Ugyancsak azonos két Munkácsyval kapcsolatos anyag vizuális megjelenítése. Ld. *MNV*, 1868. július 5., 27. sz., 1. és *UIZ*, 1871. január 1., 1. sz., 1. (Az *MNV*-ban a cikk és a képanyag nem kapcsolódik egymáshoz.)

főlap, hanem az *UIZ* is nagy gondot fordított a magyar irodalom terjesztésére. Nordau maga fordította le többek között Arany János *Ősszel*⁷⁰ és *Lóra...*⁷¹ című verseit, Gyulai Pál *Oh! az idő...*⁷² című költeményét.

Noha Nordau pesti éveiben elsősorban tárcaíróként jegyezték, a *Pester Lloyd* melléklapjában prózai írásai mellett (*Kauft Christbäume! Eine Weihnachtsgeschichte*,⁷³ *Aus dem Klosterleben. Ein Tagebuchblatt*,⁷⁴ *Ein Blick in die Zukunft*,⁷⁵ *Pappchens Frühstück*)⁷⁶ közreadta néhány költeményét is: *Winterbild*,⁷⁷ *Auf ein Eichenblatt*⁷⁸, valamint *Erste Liebe*⁷⁹ című versciklusát. Nordau fordításai és eredeti írásai névvel vagy szignóval jelentek meg, de minden bizonnyal a lap nem szignált nyitó cikkei is tőle származtak.

Az *Ungarische Illustrirte Zeitung* szerkesztői feladatait 1872-től, a lap megszűnéséig, 1872 végéig Dr. Silberstein Adolf látta el.⁸⁰ Az adminisztráció május elsejétől a Bálvány utca (Göttergasse) 9. szám alá költözött.⁸¹ Silberstein vezetése alatt még inkább megnőtt az irodalmi közlemények és a közreműködők száma, többek között Ágai Adolf, Dux Adolf, Sturm Albert, Schnitzer Ignác, Peter Rosegger, Ada Christen, Karl Emil Franzos, és nem utolsósorban Ferdinand Groß révén. Noha Nordau szerkesztőként nem közölt Kisstől versfordításokat, Silberstein idejében több költeménye is megjelent németül:⁸² *Dalok az utcáról* címmel a *Daphnis és Chloe*, valamint *A magasból*,⁸³ illetve a *Zsidó dalokból*⁸⁴ az *Egy szó miatt* és a *Sóhaj*.

⁷⁰ *Am Herbste* = *UIZ*, 1871. január 1., 1. sz.

⁷¹ *Auf, auf...* (1848) = *UIZ*, 1871. július 2., 27. sz., 210.

⁷² *Ach wie rasch* = *UIZ*, 1871. január 15., 3. sz., 18.

⁷³ *UIZ*, 1871. január 1., 1. sz., 3–4.

⁷⁴ *UIZ*, 1871. január 22., 4. sz., 26.

⁷⁵ *UIZ*, 1871. január 29., 5. sz., 38–39.

⁷⁶ *UIZ*, 1871. április 24., 17. sz., 129–130.

⁷⁷ *UIZ*, 1871. február 12., 7. sz., 50.

⁷⁸ *UIZ*, 1871. október 1., 40. sz., 318.

⁷⁹ *UIZ*, 1871. április 2., 14. sz., 106., valamint 1871. április 9., 15. sz., 114.

⁸⁰ *UIZ*, 1871. december 17., 51. sz., 408.

⁸¹ *UIZ*, 1872. május 8., 19. sz., 152.

⁸² A fordító személyét nem tüntetik fel.

⁸³ *Lieder von der Straße: Aus dem Ungarischen des Josef Kiss I, II* = *UIZ*, 1872. január 10., 2. sz., 11. és 1872. február 14., 7. sz., 52. A *Daphnis és Chloe* az alább hivatkozott Steinbach- és Neugebauer-kötetekben nem található, míg *A magasból* olvasható Steinbachnál *Aus der Höhe* címmel. Az *UIZ*-ban közölt fordítás nem tőle származik. Vö. STEINBACH, Josef, *Josef Kiss' Gedichte, 1868–1881*, Deutsch von Dr. Josef Steinbach, Wien, Georg Szelinski, 1886, 137.

⁸⁴ *Jüdische Lieder* („Zsidó dalok.”), *Aus dem Ungarischen des Josef Kiss, I. Um eines Worten willen, II. Sehnsucht* = *UIZ*, Nr. 25 v. 19. Juni 1872, 195–196. Kiss válogatott versei németül másfél évtized múlva több kötetes kiadásban is megjelentek. Josef Steinbach mindkét verset beválogatta kötetébe, utóbbit *Seufzer* címmel: STEINBACH 1886, i. m. 33–34 és 35. Neugebauer László csak az előbbit vette fel *Wegen eines Wortes* címmel. Ld. *Gedichte von Josef Kiss*, Aus dem Ungarischen von Ladislaus Neugebauer, Vom Dichter einzig-autorosirte Uebersetzung, Leipzig, Otto Wigand, 1887, 25–26. A lapban közölt fordítások nem tőlük származnak.

Az 1867-es esztendő Kiss József számára is a változás éve volt. Noha nem tudunk arról, hogy maturált volna, decemberben a vándortanítói időszakot maga mögött hagyva feljött Pestre, és a Deutsch Testvérek nyomda és kiadói részvénytársaságánál helyezkedett el. Ez az időszak a magyar zsidóság szempontjából igen eseménydús volt: a zsidó emancipáció törvénybe iktatása, a magyar zsidó kongresszus („Izraelita Egyetemes Gyűlés”) összehívása, majd ennek nyomán a *Zsidó dalok* megjelenése 1868-ra esik. Kiss Deutschéknál kezdetben korrektori álláshoz jut, majd 1869-től viszontlátja nyomtatásban is fordításait, valamint verseit az általa korigált és Vértesi Andor által szerkesztette *Képes Világban*, illetve egyéb illusztrált lapokban is publikált. Az orgánumban közölt első verse az *Életkép*.⁸⁵ Kiss a *Képes Világba* folyamatosan ír, majd 1871-ben átveszi a szerkesztést Vértesi Arnoldtól, és a lap megszűnéséig, 1873-ig annak főszerkesztője marad. A lap Nordautól is közölt verset: *Leczkezés* című zsengeje Udvardy Géza fordításában jelent meg.⁸⁶

Kitekintés

Nordau már fiatal éveiben remekül elboldogult hírlapíróként, 18 évesen már a *Pester Lloyd* munkatársa volt. Falk Miksa annyira elégedett volt vele, hogy 1873-ban őt küldte a bécsi világkiállításra, ahonnan fél éven át hosszú tárcákban számolt be a császárváros eseményeiről, majd pályafutása során évtizedekig több neves európai lap, többek között a *Neue Freie Presse* és a *Vossische Zeitung* tárcaírója, illetve külföldi tudósítója volt.

Ezzel szemben Kiss József alkatilag nem volt alkalmas a hírlapírás feladataira. Nordau maga is megállapította ezt: „Hogy ön nem született hírlapírónak,⁸⁷ azt én már régen tudtam [...]. Ön Isten kegyelméből költő és nincsen szüksége Gyulai szabadalmára. El kell jönnie a napnak, amikor egész Magyarország be fogja ezt látni.”⁸⁸ Ugyanakkor irodalmi tevékenységéből sem tudott megélni. Irodalmi szerkesztőként azonban 1890-től neve egybeforrt *A Héttel*, és végleg beírta magát a magyar sajtó történetébe.

⁸⁵ *Képes Világ*, 1869. április 24., 16. sz. 248. Rubinyi szerint az első közölt verse *Az üstökös*, ez azonban 1870. január 16-án, az 5. évfolyam 3. számában jelent meg. RUBINYI 1926, i. m. 21.

⁸⁶ *Képes Világ*, 1872, 25. sz., 387. Udvardy (Cserna) Géza (1842–1876): ügyvéd, költő, lap-szerkesztő.

⁸⁷ 1874–75-ben próbált hírlapíróként tevékenykedni Toldy István *Nemzeti Hírlapjánál*,

⁸⁸ Gács Teri, *Max Nordau levele Kiss Józsefhez* (Dijon, 1875. április 4.) = *Új Kelet*, [Tel Aviv], 1958. december 29.

Függelék⁸⁹

Verscím	Kiegészítő adatok a KJÖM-kötethez
<i>Egy ismeretlenhez (Hebbel)</i> (fordítás)	<i>A Divat</i> , 1869. június 24., 12. sz., 89. – KJÖM a keletkezését 1872-re teszi. Vö. KJÖM, 651.
<i>A szerencselovag</i>	<i>A Divat</i> 1869. július 8., 13. sz., 99. <i>Képes Világ</i> (szignó nélkül), 1872, 41. sz., 646. – A két költemény szövege azonos; KJÖM nem adja meg ezt a verscímet.
<i>Utczáról utczára...</i>	<i>A Divat</i> 1869. november 24., 22. sz., 169. – A KJÖM-ben <i>Szerelemvágy</i> címmel szerepel, keletkezését későbbre (1870) teszi, folyóiratközléseket nem ad meg. Vö. KJÖM, 507.
<i>A magasból</i>	A <i>Képes Világ</i> (KV) 1871-ben több verset is közölt <i>Dalok az utczáról</i> címmel, de az egyes közlemények alcímei csak a tartalomjegyzékben szerepelnek. Ez a költemény <i>Az örömmek nincsen hangja</i> címmel jelent meg a sorozat második darabjaként. Ugyanez a helyzet a KJÖM-ben <i>Daphnis és Chloe</i> címmel közölt vers esetében is: a <i>KV Dalok az utczáról III.</i> címmel közli, de a tartalomjegyzékben megadja az alcímet, mely egyben a vers első sora: <i>Ó szép idők, boldog álom!</i> = <i>KV</i> 1871., 47. sz., 739 és KJÖM, 510. A sorozat első darabja körül adódik a legtöbb filológiai probléma: a <i>KV</i> -ban <i>Dalok az utczáról I. Utczáról utczára</i> címmel jelent meg az első vers, az alcím ebben az esetben is a tartalomjegyzékből ismert. A KJÖM a keletkezését Kiss versírófüzetében található bejegyzése alapján 1882-re teszi <i>Itt járok újra...</i> címmel, míg (GLATZ 1904, i. m.) szerint 1871-ben Bécsben íródott. Ld. <i>KV</i> 1871., 20. sz., 312 és KJÖM, 510. A sorozat negyedik darabja a <i>Divat-Nefelets</i> -ben jelet meg <i>A „Ringen” (Bécs, 1871)</i> címmel (1875. szeptember 5., 27. sz., 209). Ld. még <i>Egekbe néző...</i> címmel, KJÖM, 48 és 511. A <i>KV</i> 1872. évi tartalomjegyzéke is megadja megjelenését az 514. lapon, de ott nem található. Ugyanez a probléma a <i>Hajón</i> című verssel (ld. lejjebb).
<i>Galambposta</i>	<i>KV</i> 1871., 5. sz., 77. – Vö. KJÖM, 651.
<i>Ballada</i>	<i>KV</i> 1871., 13. sz., 201. – Vö. KJÖM, 651.
<i>Hajón</i>	<i>KV</i> 1872., 33. sz., 514. A verscím a <i>KV</i> 1872. évi tartalomjegyzékében (514. o.) olvasható, de nincs a megadott helyen, se másutt. KJÖM sem tud a <i>KV</i> -ban való közléséről. Vö. KJÖM, 509.
<i>Persa</i>	<i>Magyarország és a Nagyvilág</i> , 1873. november 2., 44. sz., 542. – Vö. KJÖM, 505
<i>Régi dalt ver...</i>	A <i>KV</i> -beli közlését (1872) követően megjelent a <i>Nefelets</i> -ben is (1874. december 27., 52. sz. 613). – Vö. KJÖM, 521.
<i>Szerelemvágy és Magány</i>	Kiss József költeményeiből. <i>Szerelemvágy. Magány</i> = <i>Vasárnapi Ujság</i> , 1876. május 28., 22. sz. 338. – Vö. KJÖM, 507–509.

⁸⁹ A kutatás során talált kiegészítő, a KJÖM-kötetben nem publikált megjelenések közlése.

Ujvári, Hedvig

„My feelings for you will never change”

The professional and friendly relationship between Max Nordau and József Kiss at the beginning of their journalistic careers

This study aims to present the press-historical aspects of the relationship between the young Max Nordau and József Kiss, primarily based on their extant correspondence and the study of relevant journals. The first part of the paper examines the guidance in Nordau's letters to Kiss as a teenager, while providing numerous press-historical information related to Nordau's early publicism before the *Pester Lloyd*, as well as revealing Kiss's efforts to appear in literary life, i.e., in publishing in the capital's newspapers. The second part presents the points of connection between the editorial activities of the two editors in the early 1870s through the *Ungarische Illustrirte Zeitung* and the *Képes Világ*.

Keywords: 19th century, Max Nordau, József Kiss, Pester Lloyd, Képes Világ, Austro-Hungarian Monarchy.